

Dərsləklərimizin dili haqqında

Bəri başdan qeyd edim ki, son illərdə dərsləklərimiz həm elmi, həm metodik, həm də dil baxımından xeyli təkmilləşdirilmiş, yeni-yeni nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bütün bunlar bizi – Azərbaycan dili mütəxəssisləri sevindirir, müəllimlərdə ruh yüksəkliyi yaradır, lakin hələ görüləsi işlər də çoxdur.

Lügət məsələsindən başlamaq istərdim. Dərsləklərdə olan çətin sözləri müəyyən qruplara bölmək olar. Elə kəlmələr var ki, məktəb çərçivəsində onları izah etməyə ciddi ehtiyac yoxdur: şagird bu və ya digər kəlmənin mənası haqqında ümumi (bir qədər dumanlı olsa da) təsəvvürə malik olur. Müəllim bu cür sözlərin izahı üzərində dayanmaya da bilər. Məsələn, “Gözləri mərçan xoruz” ifadəsindəki *mərçan* sözünü xüsusi olaraq və hərtərəfli açıqlamağa ehtiyac duyulmur. *Mərçan* sözü ən çox ibtidai siniflərin dərsləklərində işlədilib, əsl mənası belədir: “dənizin dibində qayalara yapışaraq dəstələr şəklində hərəkətsiz yaşayan dəniz heyvanı ... Daşlaşmış halda olan həmin heyvanın bəzi növlərinin ... bəzək şeyləri qayıрмаq üçün istifadə edilən al-qırmızı, çəhrayı və ya ağ rəngli əhəng çöküntüsü”. Söz “al-qırmızı” rəng anlamında da işlədilir...

Göründüyü kimi, *mərçan* sözünün əks etdiyi heyvanı əyani olaraq şagirdə göstərmək imkan xaricindədir, bu söz uşaq (şagird) nitqində nadir hallarda işlədilir. Nəticə çıxaraq: dərsləklərdəki sözlərin bir qrupunu müəllimin və müəllimin ətrafı izah etməsi heç də zəruri deyildir.

Sözlərin ikinci qrupuna elə kəlmələr daxildir ki, onların mənası yalnız mətnin məzmununun başa düşülməsi baxımından zəruridir, bu cür sözlər məktəblinin fəal lügət ehtiyatına daxil edilmir. Məsələn, ikinci sinfin “Oxu” dərslində *sayacı, sazan, bizan* (Səməni, sazana kəlmişəm; Səməni, bizana kəlmişəm...), IV sinifdə işlədilmiş *əlçim, qarağan, tutan* (bitki adı) tipli kəlmələr yalnız öyrədilən mətn anlamı üçün şərhləndirilməlidir.

Sözlərin ikinci qrupuna öz əksini lüğətlərin heç birində tapmayan, mənası bir çox dilçilərə belə məlum olmayan kəlmələr daxil edilə bilər. Məsələn, “Koroğlu” dastanında oxuyuruq:

“Qıratı minməsəm, dağlar sökülməz,
Bəzməndin çəkməsəm, sağrı örtülməz”.

Buradakı “*bəzmənd*” sözü lüğətlərdə izah edilməyib. Xəstə qasımında oxuyuruq:

“Bir igidin var-dövləti olmasa,
Yeləksiz ox kimi *çovar* deyirlər”.

“Çovar” sözü də “bəzmənd” kimi lüğətlərdə öz əksini tapa bilməyib. Bu qəbildən olan kəlmələrin dərsliyə daxil edilməsi məqbul sayılmamalıdır. Dilimizin elə bir lüğəti yaradılmalıdır ki, müstəsnasız olaraq bütün sözləri (o cümlədən dialekt sözlərini, necə deyirlər, loru sözləri, tabu hesab edilən kəlmələri...) əhatə etmiş olsun. Onda oxucu *bəzmənd, çovar* və bu qəbildən olan digər sözlərin mənasını öyrənməyə günlərlə vaxt sərf etməz.

Dərslək müəllifləri bəzən izahı vacib olan sözlərin üzərindən sükutla keçir, bir o qədər də çətinlik törətməyən kəlmələrin şərhinə isə üstünlük verirlər. Məsələn, *holavar, şülən, avan, həvə, kəhər, səməndə, köhlən, quba, bəddöv, axtarma, yey, erkec, öyəc, aşıqlıq, kərə, kürə* kimi məktəblilərin çoxu (xüsusən şəhər mühitində olanlar) üçün çətinlik törədə biləcək sözlərin mənası açılmamışdır. V sinfin “Ədəbiyyat” kitabında işlədilmiş poetik qanunlar, prinsiplər, *pəyə, köbəkli, xırman, uğurluq, kərənay, sayat, roman, povest, əriş, sinəbənd, heybə, mahmuz* kimi sözlərin mənası açılmamış, *səma, intəhasız* tipli nisbətən asan kəlmələr isə şərh olunmuşdur.

Dərsləklərin bəzilərini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə istər-istəməz adamın ağına belə bir fikir gəlir: “İlahi, Azərbaycan dilini Azərbaycan dilçilərinin və dərslək yazanların bir qrupundan özün qoru”. Niyə bu fikrə düşürük? Ona görə ki, dilçilərimizin bir qrupu ayrı-ayrı sözlərin mənasını çox məsuliyyətsizcəsinə yozurlar: “Tülək quş adıdır” (?), “Mürid - Şeyx Şamilin (?) tərəfdarı, şagirdi deməkdir”. Belə misalları sayını artırmağa utanıram, çünki *tülək* sözü *tük* kəlməsi ilə bağlıdır, tükünü, yununu tökmüş, dəyişmiş heyvana, ən çox quşlara deyirlər. O, quş adı deyil!!! *Mürid* sözü şeyxə, mürşidə tabe olan, onlardan təriqət üsullarını öyrənən şəxsdir, şagirdir. Müridlər Şeyx Şamildən əvvəl də olublar, sonra da.

Dilimizdə “*qızıl rəng*” anlamını əks etdirən *quba* sözü var. M.Kaşğari “*quba at*” ifadəsini “*səmənd at*” mənasında açıqlayıb. Dilçilərimiz isə yazırlar ki, *quba* quş adıdır, *vəhşi ördək* ifadəsinin sinonimidir.

“*Köhlən at*” birləşməsindəki *köhlən* sözü *bəddöv* sözü kimi cinsini bildirir, dilçilərimiz isə yazırlar ki, köhlən “yaxşı bəslənmiş at” deməkdir...

Şagirdlərin lügət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün unudulmaqda olan bir sıra sözləri şüurlu surətdə, müntəzəm olaraq mətnə daxil etməklə məktəblilərə öyrətmək lazımdır. Məsələn, toyuğun balası yumurtadan çıxanda *cüca* adlanır, bir müddət sonra erkəyinə *çolpa* /beçə/, dişisinə isə fərə deyilir. Daha sonra *toyuq* və *xoruz* ortaya çıxır... Keçinin balası zamanla /yaşla/ bağlı olaraq /6 aya qədər/, *çəpiş* /1 yaşa qədər/, *kəvər* /2 yaşa qədər/, *təkə* /erkəyi/, *dibir* /axtası/, *seyiz* və s. adlanır.

Sorğu göstərir ki, nəinki şagirdlər, heç müəllimlər /hətta alimlər/ də bu qəbildən olan sözləri asanlıqla fərqləndirə bilmirlər. İnkəklə bağlı *buzov, dana, düyə* /dişisi/, *cöngə* /axtalanmış erkəyi/, *kələ, buğa, öküz* kimi sözlər mövcuddur. Camışla bağlı *balaq* /6 aya qədər/, *potu* /6-12 ay arası/, - buna *avara* da deyirlər, - dişisinə *düyə* /1-2 yaş arası/, erkəyinə /həmin yaşda/ *kələçə* /axtalanıbsa, axtalanmamışına *kəl*/ deyirlər...

Gələn görək, bunlar dərsləklərdə şərh olunubmu? Təəssüflər ki, yox.

Mətnlər haqqında da mülahizə söyləmək istərdim. Klassik ədəbiyyat nümunələrini /xüsusən Nəsimi, Füzuli kimi ədəblərin əsərlərini/ dərsliyə daxil edərkən onların dil baxımından müasirləşdirilməsini faydalı hesab edirəm. Dili indi çətin anlaşılan şeirləri nəsrə çevirmək, tam aydın bir dildə orijinala paralel olaraq şagirdə təqdim etmək lazımdı. Fikrimi əsaslandırmaq üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bir parçanı təqdim etmək istərdim. “Dirsə xan oğlu Buğac xan bəyan edər” hissəsi:

Orijinal	Müasir variantı
Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayandır xan yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala seyvanı kök yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi.	Bir gün Qam Ğan oğlu Bayandır xan yerindən durmuşdu. Şami günlüyünü yer üzündə qurdurmuşdu. Hündür alaçığı göy üzünə dirənmişdi. Min yerdə xalça döşənmişdi....

Müasir dövrdə çətin başa düşülən bütün mətnlər bu və ya buna bənzər digər yolla sadələşdirilməli, şagirdlər üçün daha anlaşılqı bir hala salınmalıdır. Məzmunu mənimsətmək üçün müasirləşdirilmiş variant, sənətkarın dilini, üslubunu və s. öyrətməkdən ötrü isə orijinal ön plana çəkilməlidir.

Dərslik müəlliflərinin qurduqları cümlələr, işlətdikləri söz və ifadələr də bəzən şagird üçün xoşagəlməz əhval-ruhiyyə yaradır. Məsələn, “Azərbaycan dili” dərsliklərindən birində oxuyuruq: “Həmçinin başın /sifət quruluşu, çənə və s./ və onun içində yerləşən, dil üçün çox vacib sayılan, şüurun-təfəkkürün akkumlyatoru rolunu oynayan beynin bu biçimdə müəyyənəlməsi də bədənin şaquli quruluşu ilə bağlıdır”. Başqa bir misal. “Fərdi üslub ayrıca fərdin /sənətkarın, alilik?!/ və ya qrupun nitq funksional üslubların çoxunda özünü göstərir”.

Dərsliklərdə üslub baxımından da qüsurlar da az deyil. “Mərdan sevinə-sevinə tutduğu ilk balığı tilovdan çıxarırdı” cümləsini oxuyan III sinif şagirdi bilmir ki, Mərdanı sevindirən nədir: balıq tutmaq, yoxsa onu tilovdan çıxarmaq? “Sənə bəxşis vermək istəyirəm. Niyə özünü döydürmək istəyirsən?” “Payız idi. El yaylaqdan arana köçmüşdü. Biz yaylaqda qalıb qoyunları otarırdıq. Dumanlı bir gün idi. Yoldaşlarım sürüləri otarmağa aparmışdılar. Mən... daxmada qalmışdım”. Göründüyü kimi, iki sətir yarımliq hissədə **idi** müxtəlif variantlarda altı dəfə təkrar olunub. “İstəmək” kəlməsi də dalbadal gələn iki cümlədə iki dəfə təkrar edilib. “Qış gəldi, yaz gəldi, ağaclar çiçəkləməyə başladı” cümləsində “qış gəldi” yox, “qış köçdü” olmalı idi: əvvəl qış gedir, sonra yaz gəlir, ikisi birdən gəlmir.

“İnsan yaranan gündən təbiətin sirlərini, müxtəlif təbiət hadisələrini öyrənməyə çalışmışdır”. “Bakı hər il gündən-günə (!) böyüyür və gözəlləşir”. “Yaşadığımız və ya gəzintiyyə getdiyiniz yerlərdə təpəliklər, dağlar yoxdursa, demək siz düzənlikdəsiniz”. “Kiçik Qafqazın səfəli yerlərində İstisu, Turşsu kimi kurortlar var. Burdan içən xəstələr tez şəfa tapırlar”. “Siz kiçik Qafqaz dağlarında və yaylaqlarında olmusunuzmu?”. “Stəkana və ya sınaq şüşəsinə su ilə durulaşdırılmış 10 faizli xlorid turşusu adlanan maddə tökün”. “Alt və üst çənənin hər birində 4 kəsici, 2 köpək, 8 azı dişləri var”. “Diş fırçası işləndikdən sonra bir neçə vaxt sonra onu sabunla təmiz yuyun”. “Ona yaxın digər tərəfdən damar ürəyə gəlir”. “Beləliklə, adamı ölümdən xilas etmək olur. Tənəffüs orqanlarımız üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir”. “Səhər tezdən və axşam yatmadan əvvəl otağın havasını əvvəlcə təmizləyin”. “Biz bədənimizi dəri hissəsi ilə çox zədələrdən qoruyuruq”. “Adamın bədənini don vurubsa, onu isti otağa aparmalı, ayaqqabını çıxarıb isti şeylə sarıyıb həkimə göstərin”. “Uşaq bizquyruğu və askarid qurdları insanda yaşayır”. Belə misallar az deyil.

Etiraf edək ki, bunlar dili öyrətməli olan dərslik və onun müəllifləri üçün heç də ürəkaçan deyil.

Fikrimi aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırmaq istərdim.

M.V.Lomonosov /1711-1765/ həzrətləri 1755-ci ildə 44 yaşında yazmış olduğu “Rossiyskaya qrammatika” kitabında göstərirdi: “XVI əsrin Roma imperatoru V Karlın fikrincə, Allahla ünsiyyətə girmək istəyən şəxslər *ispan dilini* müraciət etməlidirlər, dostlarla söhbət etmək üçün *fransız dili* çox əlverişlidir, düşməni məğlub etməkdən ötrü *alman dilini* əvəz edəcək ikinci bir dil tapmaq müşkül məsələdir, sevgili cananların qəlbinə yol tapmaq istəyənlər *italyanca* ünsiyyətə girməlidirlər. Güman edirəm: əgər imperator cənabları rus dilinin qüdrətinə bələd olsa idi, görərdi ki, o /rus dili/, yuxarıda sadalanan dillərin hamısını əvəz etməyə qadirdir. Zira rus dilində ispan dilinin əzəməti, fransız dilinin cazibədarlığı, alman dilinin kəskinliyi, italyan dilinin zərifliyi, yunan və latın dillərinin dolğunluğu cəmlənmişdir...”. Mən Bəşir Əhmədov isə güman edirəm ki, Mixail Vasilyeviç Lomonosov Azərbaycan dilinin icəliklərinə bələd olsa idi, “rus dili” birləşməsinin əvəzinə, “Azərbaycan dili” ifadəsini işlədərdi.

Belə bir dilin daşıyıcısı, tədqiqatçısı, öyrədiciyi olmaq heç bir şan-şöhrətlə əvəz edilə bilməz. Bu dilin imkanlarından heç olmasa 30-40 faiz istifadə etməyi bacarmırıqsa, ixtisasımızı dəyişməli, meyvə-tərəvəz satmaqla məşğul olmalıyıq!!!

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, Bakı, 2003, №2